

Lze najít pojítka mezi vysvětlením a porozuměním?

Archer, Margaret S.

Veröffentlichungsversion / Published Version

Zeitschriftenartikel / journal article

Empfohlene Zitierung / Suggested Citation:

Archer, M. S. (2008). Lze najít pojítka mezi vysvětlením a porozuměním? *Sociologický časopis / Czech Sociological Review*, 44(1), 7-22. <https://nbn-resolving.org/urn:nbn:de:0168-ssoar-58840>

Nutzungsbedingungen:

Dieser Text wird unter einer Deposit-Lizenz (Keine Weiterverbreitung - keine Bearbeitung) zur Verfügung gestellt. Gewährt wird ein nicht exklusives, nicht übertragbares, persönliches und beschränktes Recht auf Nutzung dieses Dokuments. Dieses Dokument ist ausschließlich für den persönlichen, nicht-kommerziellen Gebrauch bestimmt. Auf sämtlichen Kopien dieses Dokuments müssen alle Urheberrechtshinweise und sonstigen Hinweise auf gesetzlichen Schutz beibehalten werden. Sie dürfen dieses Dokument nicht in irgendeiner Weise abändern, noch dürfen Sie dieses Dokument für öffentliche oder kommerzielle Zwecke vervielfältigen, öffentlich ausstellen, aufführen, vertreiben oder anderweitig nutzen.

Mit der Verwendung dieses Dokuments erkennen Sie die Nutzungsbedingungen an.

Terms of use:

This document is made available under Deposit Licence (No Redistribution - no modifications). We grant a non-exclusive, non-transferable, individual and limited right to using this document. This document is solely intended for your personal, non-commercial use. All of the copies of this documents must retain all copyright information and other information regarding legal protection. You are not allowed to alter this document in any way, to copy it for public or commercial purposes, to exhibit the document in public, to perform, distribute or otherwise use the document in public.

By using this particular document, you accept the above-stated conditions of use.

Lze najít pojítka mezi vysvětlením a porozuměním?

MARGARET S. ARCHER*

University of Warwick, Velká Británie

Can Explanation and Understanding be Linked?

Abstract: The problem of linking 'explanation' and 'understanding' remains unresolved – as Weber left it. This paper challenges the view that their reconciliation is impossible, as some theorists have maintained. Their case is that the entities involved – subjective meanings and objective relationships – are too ontologically different to be combined. From the stratified ontology of Social Realism, which acknowledges that different properties and powers pertain to different components and levels of social reality, this is no barrier *in principle* to their combination. However, *in practice* Realists have not given an adequate account of *how* 'subjectivity' and 'objectivity' are linked, which also weakens Realism's solution to the 'problem of structure and agency'. This paper offers a refinement: the human power of reflexivity is viewed as mediating between our subjective concerns and our objective social contexts. Reflexive deliberations account for what agents actually do – and they do not all do the same thing – under very similar social circumstances. The introduction of reflexivity enables the (socially) objective and the (personally) subjective to be combined into a single account of socially structured and structuring action.

Keywords: sociological theory, Social Realism, structure and agency, understanding and explanation, reflexivity.

Sociologický časopis/Czech Sociological Review, 2008, Vol. 44, No. 1: 7–22

Úvod

Od chvíle, kdy Max Weber rozlišil mezi interpretativním porozuměním (*Verstehen*) a kauzálním vysvětlením, a přitom se pokusil je usmířit v jednom společném výkladu, se v sociální teorii objevily tři různé základní typy odpovědí:

1. Někteří autoři a autorky implicitně nebo explicitně přistoupili na to, že propojit vysvětlení a porozumění není možné, a zaměřili se pouze na jeden z těchto pro-

* Veškerou korespondenci posílejte na adresu: Prof. Margaret Archer, Department of Sociology, University of Warwick, Coventry, CV4 7AL, United Kingdom, e-mail: M.S.Archer@warwick.ac.uk.

An earlier version of this article appeared as 'The Long March with a Key Problem: Can explanation and understanding be linked?' Pp. 61–76 in T. Abbas and F. Reeves (eds.). *Race Relations, Immigration and Sociological Theory: Essays in Honour of Professor John Rex*. London: I. B. Tauris 2007.

© + Czech translation © Sociologický ústav AV ČR, v.v.i., Praha 2008

jektů. Kupříkladu sociální konstruktivisté se obecně soustředí na „porozumění“, protože popírají, že mimo sociální objektivizace existuje cokoli objektivního, co by vyžadovalo vysvětlení. Naopak strukturalisté zpravidla přistupují k aktérským i subjektivním vlastnostem jako k epifenoménům, jež se dají vysvětlit.

2. Jiná skupina autorů a autorek se snaží problém obejít tím, že tvrdí, že předěly mezi „strukturou“ a „kulturou“ nebo „objektivitou“ a „subjektivitou“ překonala předpokladem, podle něhož se prvky uvnitř každé dvojice navzájem konstituují. Jinak řečeno, jsou to dvě strany jedné mince a ani její zkoumání nevytváří nějaký metodologický předěl. To je případ Giddensovy „teorie strukturace“ a totéž vyplývá rovněž z ústřední propozice Pierra Bourdieu o existenci trvalé homologie mezi „pozíčním“ a „dispozíčním“. Jinde jsem tyto přístupy kritizovala jako dvě různé formy „středového směřování“ [viz Archer 1982, 1995: kap. 4, 2007: 38–58].

3. Konečně existují také autoři a autorky, kteří obě předchozí stanoviska odmítají, protože zastávají názor, že vlastnosti a síly či schopnosti,¹ jež vlastní a vykonávají „strukтуры“ a „aktéři“, se od sebe druhově liší, tak jako se liší vlastnosti a síly náležející k „objektivním“ stránkám společnosti od vlastností a schopností, které přináležejí k „subjektivním“ mohutnostem jejích členů. Strukturu lze „centralizovat“, zatímco osobu nikoli, a naopak lidé užívají „reflexivitu“, čehož neživé strukturní a kulturní systémy nejsou schopny.

V této studii se zabývám dvěma rozdílnými pohledy na vztah mezi vysvětlením a porozuměním, jež zastávají autoři patřící do právě představené kategorie 3. Martin Hollis byl pevně přesvědčen o tom, že existují niterné druhové rozdíly mezi strukturou/aktérstvím² a rovněž objektivitou/subjektivitou, ale zásadně popíral možnost propojení jednotlivých členů těchto dvojic v nějakém jednotném výkladu – to jest v jednom „příběhu“. Hollis se naopak domníval, že vždy budeme mít co do činění se „dvěma příběhy“: jedním je výklad „zevnitř“, nabízející porozumění „aktérství“ a „aktérské subjektivitě“; druhým výklad „zvenčí“, vysvětlující „strukтуры“ a jejich objektivní rysy. Tyto „dva příběhy“ zůstávají odlišné a nelze je slít do jednoho. V nejlepším případě je možné vyložit každý z nich tak, že rysy toho druhého do něj proniknou buď jako kontextualizace, nebo jako lidský prvek.

Naproti tomu se sociální realismus (či také kritický realismus), který je rozvíjen ve Velké Británii od konce 70. let,³ vrací zpět k Weberovu problému a snaží se „vysvětlení“ s „porozuměním“ propojit adekvátnějším způsobem než

¹ „Powers“ překládám jako „síly“ ve vztahu ke struktuře a jako „schopnosti“ ve vztahu k aktérům (pozn. překl).

² „Agency“ překládám jako „aktérství“, „agent“ jako „aktér“, „agential“ jako „aktérský“ (pozn. překl).

³ Uvedení do tohoto myšlenkového směru a přehled jeho hlavních filozofických a sociologických představitelů poskytují Archer, Bhaskar et al. [1998].

⁵ Tento termín poprvé použil Walter Buckley [1967]. Morfogeneze označuje „procesy, které směřují k rozvoji nebo změně dané formy, struktury nebo stavu systému“ [op. cit.: 58]. Je protikladem morfostáze, jež zahrnuje ty procesy probíhající v komplexním systému, které jej zachovávají beze změny.

Morfogenetický přístup respektuje skutečnost, že každá strukturní vlastnost je vždy závislá na aktivitě, a současně zdůrazňuje závislost sociálního jednání⁶ při jeho koncipování a výkonu na struktuře. Používá však analytický (nikoli filozofický) dualismus, s jehož pomocí rozlišuje různé temporální fáze (strukturní podmiňování → sociální interakce → strukturní rozvoj), k výkladu *strukturování* v čase a spolu s tím i výsledných změn v *konstituci* aktérů. Toto shrnutí je příliš stručné, ale nejde mi tu ani o představení, ani o obhajobu morfogenetického přístupu, nýbrž pouze o to, abych na jeho adresu poznamenala, že se snaží vyprávět jen jeden příběh, třebaže připouštím, že to je příběh složitý. Jedná se o příběh oboustranně rozvíjejícího *vzájemného působení* v čase mezi „strukturou“ a „aktérstvím“, ale rovněž mezi „objektivitou“ a „subjektivitou“.

Nejpodnětnější kritický ohlas z těch, které se objevily během doby, po níž pracuji na tomto přístupu, představuje krátký článek Martina Hollise a Steve Smitha, nesoucí, jak se dá snadno předpovědět, titul „Dva příběhy o struktuře a aktérství“ [Hollis, Smith 1994]. Jádrem jejich kritiky zní, že „nezáleží ani tolik na tom, že jak struktura, tak aktérství určují výsledek, že prostě musíme ukázat, jak, jakými způsoby a v jakých kombinacích k tomu dochází, ale základním problémem morfogeneze je, že neozřejmuje, jak struktury a aktéry *začleňujeme do jediného příběhu*“ [op. cit.: 250]. Autoři vlastně říkají dvě věci. Zaprvé tu, že morfogenetický přístup konkrétně a sociální realismus obecněji neobjasňují, „*jak* struktury a aktéry začleňujeme do jediného příběhu“. Zadruhé však současně tvrdí, že tento úkol v principu ani není možné splnit. Vždy tu budou Weberovi navzdory dva příběhy, jejichž druhová rozdílnost bude trvale bránit možnosti jejich zkombinování. Jeden příběh se snaží interpretovat subjektivní významy a druhý kauzálně vysvětlit objektivní propojení: „(p)orozumět znamená reprodukovat řád v myslích aktérů; vysvětlit znamená najít vědeckým způsobem příčiny“ [Hollis, Smith 1990: 87]. Zbývající část článku dále rozvíjí tuto diskusi. Jsem v ní ochotna uznat, že uvedená kritika měla své oprávnění a že bylo zapotřebí vykonat více práce, aby se dalo uspokojivě odpovědět na otázku „jak“. Zároveň s tím však už také vyjadřuji nesouhlas s tvrzením, že úkol propojit „vysvětlení“ a „porozumění“ je neřešitelný. Budu postupovat v obráceném pořadí, protože bez přijatelné obhajoby zvládnutelnosti daného úkolu by všechny snahy nalézt nějaký lepší způsob kombinace „vysvětlení“ a „porozumění“ byly už dopředu zbytečné.

Ontologický pluralismus – objektivní a subjektivní ontologie

Co dává některým teoretikům takovou jistotu o jejich zásadním antiweberovském přesvědčení, že kombinace subjektivního a objektivního bude navždy za hranicemi našich možností? V případě zmíněných dvou autorů to je nesouhlas s tvrzením, že „aktéři a struktury mohou být postaveni na stejnou ontologickou

⁶ V protikladu k „jednání“. Toto rozlišení užívané Maxem Weberem náležitě obhajuje Colin Campbell [1996].

rovinu, jakoby to byly rozdílné objekty sociálního světa, mezi kterými existuje vztah“ [Hollis, Smith 1994: 244]. Sociální realisté však nikdy netvrdili, že to jsou *odlišné objekty*, nýbrž že jde o objekty vyznačující se *odlišnými vlastnostmi a silami*. Realisté zastávají *stratifikovaný* pohled na sociální i jinou skutečnost,⁷ a proto pro ně není vůbec obtížné je postavit na stejnou „ontologickou rovinu“, *pokud* to znamená tolik, že obě množiny sil jsou skutečné a mezi nimi existuje nějaký vztah.

Avšak samotná existence obou příběhů, již Hollis a Smith hájí, závisí na *realitě* objektivní a subjektivní domény. Jinak by jeden, ne-li dokonce oba tyto „příběhy“ byly fiktivní, a to tito autoři jistě netvrdí. Ve hře jsou zřejmě ontologické *diference* mezi nimi spíše než to, zda oba jsou či nejsou skutečné. Ontologické diference mezi subjektivními aktéry a objektivními strukturami jsou jistě velké, ale za třicet let od chvíle, kdy Popper svou koncepcí tří světů rozlišil různé ontologické subsvěty – svět fyzických stavů, svět mentálních stavů a svět idejí –, jsme si už na plurální ontologie *a také* na vzájemné působení mezi nimi zvykli. Pro mou argumentaci je důležité, že Popper poukázal na to, co je vskutku zvláštní na světě 2, světě mentálních stavů, totiž že je ontologicky reálný a přitom má subjektivní ontologii.

Vědomé stavy, jako psaní knihy, plánování vlastní kariéry nebo rozhodnutí uzavřít manželství, mohou existovat pouze z hlediska subjektu, který tyto myšlenky zakouší. Mají, jak říká John Searle [1999: 42], ontologii první osoby, tj. subjektivní způsob existence, což platí také o přáních, pocitech, denním snění, přesvědčeních a úmyslech. Konkrétní myšlenka existuje pouze ve zkušenosti konkrétního subjektu. Stejně jako neexistují bolesti mimo tělo, neexistují ani subjektivně nezávislé myšlenky. Existence obou závisí na první osobě. Mohlo by se ale namítat, že sice s vámi nemohu sdílet bolest zubů, ale co jiného dělám teď, než že s vámi sdílím své myšlenky? Nemyslím si, že je možné, abych s vámi sdílela své myšlenky. Nemůžete se dostat do mých „předzvěstných pojmů“ [James 1890: 281–2], které vnitřně prosévám, prozkoumávám, zpochybňuji, destiluji a koriguji, než o nich vytvořím věty. Namísto toho s vámi sdílím *ideje*, jakožto objekty světa 3, jež se stávají trvale částí světa 3, když jsou publikovány.

Základní problém se ovšem netýká sdílení nebo epistemického přístupu – ale je ontologické povahy. Searle říká, že „každý z mých vědomých stavů existuje jakožto takový stav pouze proto, že je zakoušen mnou, subjektem“ [1999: 43]. Tím se ontologie subjektivity stává zřetelně odlišnou verzí ontologie. Nelze však pochybovat o její reálnosti; její přítomností je zdůrazněn fakt, že existují plurální ontologie. Většina dalších součástí reality má modus existence třetí osoby, a to včetně – vzhledem k jejich emergentní povaze a navzdory jejich závislosti na aktivitě – sociálních struktur. Myšlenka vyžaduje aktéra v přítomném čase, který myslí v první osobě, avšak strukturní vlastnost nic takového nepotřebuje. Je nepochybně obtížné propojit vlastnosti aktérů (v první osobě) s vlastnostmi struktur a kultur (ve třetí osobě), ale tyto obtíže jsou zásadně metodologické,

⁷ Nejvýznamnějším stoupencem tohoto pojetí je Roy Bhaskar [viz Bhaskar 1989b].

nikoli ontologické povahy. A nejsou nepřekonatelné, jinak by sociologie nebyla z principu schopná odhalovat spojitosti mezi „postoji“, „přesvědčeními“, „názo-ry“ nebo „důvody“ subjektu a jeho socioekonomickým postavením, genderem, vzdělanostní úrovní atd. Je tedy třeba zjistit, proč se má za to, že nepřekonatelný zátaras na cestě k „jedinému příběhu“ vyplývá z jakýchsi neřešitelných metodolo-gických a explanačních problémů.

Jádro věci se zřejmě nachází přesně tam, kde ho poprvé objevil Max Weber. Na jedné straně aktéři interagují v termínech pravidel a významů (jež jsou uchopeny subjektivně), zatímco sociální instituce utvářejí strukturované prostředí (uchopené objektivně a kauzálně vysvětlované). Zdali tento nepochybný rozdíl zahrnuje principiální nemožnost jejich „kombinace“, či nikoli, závisí výhradně na pojetí „struktury“ a „aktérství“, jaké zastávají různé typy sociálních teoretiků a teoretiků.

Konceptualizace objektivního přístupu k sociální struktuře a subjektivního přístupu k lidskému aktérství se podobá tahací harmonice. „Vědu“ a „kulturu“ jakožto běžné reprezentace těchto dvou „entit“ je možné držet daleko od sebe nebo smáčknout těsně k sobě. Je-li „věda“ konceptualizována v podstatě humeov-sky⁸ a „kultura“ wittgensteinovsky, vznikne mezi nimi největší mezera, a naopak realistická verze tuto mezeru zaplňuje. Pokud se kauzalita definuje humeovským způsobem pro „vědu“, nepřekvapí, že se zjistí, že „stálé souvýskyty“ v kulturní oblasti neexistují, a objeví se pochybnosti o tom, zda v ní kauzální vysvětlení vůbec funguje. Realistické teorie „vědy“ a „kultury“ tuto mezeru naopak mini-malizují, což se stává zjevným v jejich obraně možnosti naturalismu. Kauzální síly jsou považovány za generativní mechanismy, jež působí v obou těchto otevřených systémech, a lidské důvody představují jednu z kategorií příčin. Stejně tak realisté neuznávají jakoukoli samostatnou hermeneutiku, protože „porozumění“ se v ní stává záležitostí zachycení jakési kauzální účinnosti „lidí“. Jinak řečeno, realismus „se zabývá jednáním, které je praktické, ne pouze symbolické: *děláním* (poesis), ne pouze *konáním* (praxis), nebo spíše konáním, které není, nebo není pouze *říkáním*“ [Bhaskar 1989a: 146]. Naproti tomu například podle Hollise a Smitha je subjektivi-ta zakotvena v *říkání* a *významech* wittgensteinovské „životní formy“, vliv je-jíchž pravidel a norem „zjevně není projevem vzájemného kauzálního působení“ [Hollis, Smith 1994: 245]. Avšak pokud důvody jsou příčinami, jak tvrdí realisté, pak tento rozdíl mezi objektivitou a subjektivitou nepřekáží zkoumání *vzájemného působení* mezi kauzálními silami „lidí“ a „částí“ společnosti.

Bhaskar napadl humeovské pojetí vědy a skutečnost, že nechává stranou *hermeneutiku jako něco zcela odlišného a nesouvisejícího* [Bhaskar 1989a: 132–152]. Podobně jsem v práci *Kultura a aktérství* [Archer 1988: kap. 5] kritizovala koncepci kultury za to, že tvoří součást „mýtu kulturní integrace“, jehož je „životní forma“ nedávným příkladem. Naopak, kauzalita vůbec není kultuře cizí. Existují klíčo-

⁸ Hume zastával empiricistické stanovisko, že lze nalézt pouze „trvalé souvýskyty“ (kore-lace) mezi dvěma pozorovatelnými entitami, ale nikoli kauzální mechanismus, který je spojuje.

vé kauzální vztahy vedoucí z úrovně „kulturního systému“, s jeho objektivními protiklady a komplementaritami, jež hluboce podmiňují intersubjektivní úroveň „sociokulturní“ interakce, a stejně tak „sociokulturní“ konání kauzálně modifikuje konstituci „kulturního systému“ v čase. Zkrátka, realistické výklady „vědy“ a „kultury“ jsou postaveny na *témže modelu kauzálních sil* působících v obou oblastech i navzdory rozdílům *sui generis*. Tyto síly jsou *nevyhnutelně* propleteny, protože jednání, jeho podmínky a důsledky pokrývají obě oblasti, a ty proto nelze od sebe oddělit – což implikuje jeden příběh.

Dvě oddělené verze by zůstaly každá jen parciální, protože v obou by byly velké mezery, buď se zřetelem k podmiňujícím okolnostem, v nichž aktéři žijí, jednají a rozvíjejí se, nebo k jejich reproduktivním a transformativním důsledkům pro struktury, jež jinak musí zůstat záležitostí strukturní partenogeneze.

Na podporu jediného příběhu

Pokud je výše představená argumentace platná, lze dospět ke shodě v tom, že obě oblasti sice mají různé ontologie a různé mody existence, ale tato skutečnost *není* na překážku jejich propojení do „jediného příběhu“. Protože však sociální realisté adekvátně nevyložili, *jak* dochází ke kombinaci „subjektivity a objektivity“, jejich řešení problému propojení mezi „strukturou a aktérstvím“ je podstatným způsobem oslabeno. Konkrétněji lze říci, že sociální realisté neposkytli uspokojivou odpověď na otázku: „jak struktura ovlivňuje aktérství?“. Realistické pojetí procesu, který tyto dva prvky spojuje, je nedostatečné. Následující řádky se věnují úvahám o nedostacích spojujícího procesu, s nímž se realismus dosud spokojoval, avšak odmítají souhlasit s tím, že *v zásadě nelze nalézt žádný mechanismus, který by propojil „objektivní“ se „subjektivním“*.

Pro pozici kritických realistů má základní význam tvrzení Roye Bhaskara, že „kauzální síla sociálních forem je zprostředkována sociálním aktérstvím“ [Bhaskar 1989a: 26]. To je jistě správné, protože kdyby se nevycházelo z předpokladu, že emergentní vlastnosti struktury a kultury jsou odvozeny z lidí a jejich konání a působí své kauzální účinky prostřednictvím lidí a jejich jednání, realismus by se dopouštěl reifikace. Avšak spojovací proces není úplný, *protože nebylo vyjasněno, co znamená ono klíčové slovo „prostřednictvím“*.

V sociálním realismu bylo slovo „prostřednictvím“ obecně nahrazeno procesem „sociálního podmiňování“. Avšak podmiňování předpokládá existenci něčeho, co je podmiňováno, a protože podmiňování není determinismus, tento proces nevyhnutelně zahrnuje vzájemné působení mezi dvěma různými druhy kauzálních sil – náležejících strukturám nebo aktérům. Přiměřená konceptualizace „podmiňování“ proto musí vzájemné působení těchto dvou sil výslovně brát v potaz. To zaprvé zahrnuje specifikaci, *jak* si strukturní a kulturní síly zajišťují dopad na aktéry, a zadruhé *jak* aktéři užívají svých osobních schopností k tomu, aby v takových situacích jednali „tak a ne jinak“. Jsou zde tedy přítomny dva

prvky: „dopad“ (jenž je objektivní) a „odpověď“ (která je subjektivní). Realisté včetně mne se zaměřili na to první a opomíjeli to druhé.

Je třeba uznat, že vinou této jednostrannosti se realismu mnohem lépe dařilo vymezovat, jak objektivní působí na subjektivní, než naopak. Domnívám se, že sociální realismus konceptualizoval objektivní stránku vcelku uspokojivě pomocí kulturních a strukturních emergentních vlastností majících dopad na lidi tím, že utvářejí sociální situace, jimž čelí. Čelí jim mnohdy nedobrovolně, jako v případě sociálního kontextu, do něhož se lidé rodí, a s ním spojených životních šancí. Jindy zase dobrovolně, jako v případě uzavření manželství. V obou případech jsou tyto objektivní podmiňující vlivy přenášeny na aktéry tak, že utvářejí situace, s nimiž aktéři žijí, musí jim čelit nebo by jim čelili, kdyby se rozhodli udělat x, y nebo z. Někdy mají jako omezení nebo pobídky dopad na různé průběhy jednání a jindy zase mohou rozdělením různých typů skrytých nebo objektivních zájmů různým lidem (nebo skupinám) posílit nebo oslabit jejich motivaci rozhodnout se pro daný průběh jednání [Porpora 1989].

Protože však realisté nejsou deterministé, v jejich výkladu „podmiňování“ chybí objasnění toho, proč lidé za stejných strukturovaných podmínek neodpovídají jednotným způsobem. Subjekty, které jsou v podobné situaci, mohou rozvažovat, vnitřně nebo vnějškově, o vhodném průběhu jednání a dospět k různým závěrům. To je jeden z hlavních důvodů, proč mezi strukturními a kulturními vlivy a výsledky jednání nelze nalézt humeovské stálé souvěsky. V nejlepším případě se dají zaznamenat empirické tendence ve vzorcích jednání, jež se shodují s objektivními vlivy, které je vytvarovaly. Ty však nemohou být něčím více než jen trendy, zčásti proto, že do nich zasahují nahodilé faktory, jelikož sociální systém je otevřený, ale zčásti také proto, že *nezbytně vstupuje do hry* druhá kauzální síla, tj. osobní schopnost subjektivně reflektovat vlastní okolnosti a rozhodnout se, co v nich dělat nebo co dělat s nimi. Nezcizitelné schopnosti lidské reflexivity by v jednání odpovídajícím na určitou situaci vytvořily variační rozpětí, i kdyby bylo možné dosáhnout hermeticky uzavřených laboratorních podmínek.

Konceptualizace tohoto procesu zprostředkování mezi strukturou a aktérstvím nebyla zcela adekvátní, protože plně nezohledňovala roli obecně sehrávanou lidskou subjektivitou. Konkrétněji přehlížela moc lidské reflexivity uschopňující aktéry k tomu, aby formulovali a určovali své odpovědi na strukturované okolnosti, v nichž se nacházejí – ve světle toho, na čem jim nejvíce záleží.

Pokusím se nyní realistický výklad zprostředkování trochu vylepšit. Mělo se za to, že proces „podmiňování“ zahrnuje působení dvou množin kauzálních sil: sil vlastnosti, která „podmiňuje“, a sil vlastnosti, která je „podmiňována“. To je nejzřejmější tam, kde jde o omezení a pobídky, neboť je zjevné, že omezení potřebuje něco, co jím bude omezováno, a pobídka zase něco, co jí bude pobízeno. Nejsou to netranzitivní výrazy, protože pokud by *per impossibile* žádný aktér nikdy nepomyslel na žádný průběh jednání, nečelil by ani omezením, ani pobídkám.

Například pouhá existence vysoce centralizovaného vzdělávacího systému neomezuje diverzifikaci poskytovatelů vzdělávání, dokud a pokud se nezačne

uplatňovat politika zavádění autonomních nebo soukromých škol. Až když je takový projekt zahájen, stává se *ceteris paribus* centralizovaná kontrola systému omezením. Stejně tak pokud v kulturní oblasti existuje rozpor mezi dvěma přesvědčeními nebo teoriemi, představuje pouze logickou záležitost, která se nachází kdesi v „univerzální knihovně“ [Archer 1988: kap. 5], ale zůstává neúčinný, dokud a pokud někdo nechce jednu z těchto myšlenek hájit, prosazovat ji nebo s ní něco dělat. Jinak řečeno, objektivní strukturní a kulturní vlastnosti mohou vykonávat svou kauzální působnost jen tehdy, pokud byla aktéry *aktivována*.

Náležité začlenění aktérských sil a schopností do konceptualizace „podmiňování“ zahrnuje následující tři body. Zaprvé, sociální emergentní vlastnosti, nebo přesněji působení jejich sil, závisí na existenci něčeho, co bylo nazváno aktérskými „projekty“, kdy projekt označuje každé jednání úmyslně uskutečňované lidskou bytostí. Tyto projekty, *tak jak jsou aktéry subjektivně pojaty*, jsou nezbytné pro aktivaci sociálních emergentních vlastností, tj. jejich proměnu v síly. Zadruhé, k aktivaci vlastnosti projektem dojde, pouze pokud mezi emergentní sociální vlastností a projektem určité osoby nebo osob existuje vztah shody nebo neshody. Shoda nebo neshoda přitom vůbec nemusí nastat. Pokud má například aktér projekt pravidelně se oddávat soukromé modlitbě, nemůže mu v tom zabránit žádná strukturní síla na této zemi, ač samozřejmě mohou působit sociokulturní vlivy, jež obecně lidi od úmyslu modlit se odvádějí. Převládá-li shoda, vzniká situace strukturní pobídky, a kde existuje neshoda, jde o strukturní omezení. Třetí a pro tento text nejdůležitější bod je ten, že aktéři musí na dané vlivy odpovědět použitím své osobní schopnosti reflexivně rozvažovat – vždy za pomoci svých vlastních popisů – o tom, jak v takových situacích mají jednat. Na reflexivně lidských bytostech je jedinečné, že může zahrnovat anticipaci. Omezení nebo pobídka nemusely mít vůbec žádný dopad, stačí, že se dal předvídat.

Účinnost každé sociální emergentní vlastnosti je tudíž v rukou reflektující aktivity aktérů. Výsledky se obrovsky liší podle toho, v jaké míře jsou aktéři schopni tvořivě snít o zcela nových odpovědích i na situace, které mohly v minulosti už mnohokrát nastat. V posledku se přesný výsledek odlišuje v závislosti na osobních závazcích⁹ aktérů, stupni jejich zaangażovanosti a ceně, již jsou různí aktéři ochotni zaplatit za to, že jejich projekt dojde uskutečnění navzdory strukturním překážkám a bariérám. Stejně tak se liší podle ochoty aktérů využít dostupných pobídek. Výsledkem, který se vyskytuje málokdy, pokud vůbec, je naprostá stejnorodost odpovědí všech aktérů, kteří narazí na stejné omezení nebo stejnou pobídku. Tento deliberativní proces nemá nic společného s analýzou nákladů a užitků podle teorie racionální volby. Může mít vysoký emocionální náboj, a nebýt tedy cvičením v instrumentální racionalitě, i když naše emoce jsou vždy o něčem.¹⁰ Jinde tvrdím, že emoce (chápané jako odlišné od nálad) jsou

⁹ Termín „concern“ je vzhledem k jeho níže vyloženému spojení s projekty a statky, na kterých aktérům záleží, překládán jako „závazek“ (pozn. překl.).

¹⁰ Na tom se ukazuje, že nenásledují Webera, když představuje „afektivní jednání“ jako zvláštní formu jednání [viz Archer 2003].

komentáři k našim závazkům [Archer 2004], což je také obhajoba tvrzení, že hodnotové racionalitě by se neměl vystavovat úmrtní list.

Máme-li se náležitě vypořádat s různorodostí odpovědí aktérů, kteří se nacházejí ve stejných sociálních situacích, je skutečně třeba zohlednit jejich subjektivitu. Je nutné uznat význam jejich *osobních schopností*, zejména jejich reflexivní schopnosti přemýšlet o sobě ve vztahu ke společnosti a dospět k různým závěrům, jež vedou k odlišným výsledkům jednání. Bez znalosti jejich vnitřního rozvažování nejsme zkrátka schopni vyložit, co přesně dělají. To lze v krátkosti ilustrovat úvahou o účincích různých distribučních rozmístění aktérů a nemožnosti vyvodit určité průběhy jednání pouze z nich. Přepokládejme, že kolektiv aktérů má dobré postavení s ohledem na příjem, pověst a zastoupení – neboli „třídu“, „status“ a „moc“. Nelze předpokládat, že takové umístění bude samo o sobě podporovat jejich reprodukční projekty, i když objektivně mohou všichni hodně ztratit. Nejzjevnější důvod, proč tomu tak je, je ten, že ne všichni aktéři se řídí svými objektivními zájmy; mohou se rozhodnout uzavřít manželství s níže sociálně postaveným partnerem, přijmout slib chudoby, rezignovat na tituly nebo se všeho vzdát kvůli životu na úrovni subsistence. Dostáváme tedy v nejlepším případě pravděpodobnostní výrok o konání „většiny lidí ve většině případů“, ale k jakým skutečným průběhům jednání se tyto pravděpodobnosti vztahují?

Protože na tuto otázku neexistuje odpověď, jsme odkazováni k empirickým zevšeobecněním typu „čím nákladnější je nějaký projekt, tím méně je pravděpodobné, že jej lidé podniknou“. To není žádné vysvětlení (ale pouze další snaha najít humeovské stálé souvěsky) a nejenže nepřekonává lidskou subjektivitu, ale navíc se opírá o jednu její velmi banální a podezřelou podobu. Sociologové a socioložky místo toho skrytě uznávají, že subjektivitu nelze ignorovat, avšak toto „uznání“ vstupuje do jejich analýzy jen jaksi mimochodem tím, že aktérovi *přisuzují subjektivní motivy*, zatímco by měli zkoumat důvody, cíle a závazky reflexivně definované samotným aktérem. Z analytického hlediska je výsledkem „dvoustupňový model“ představený ve schématu 2. Z praktického hlediska tento model přeměňuje subjektivní ontologii aktéra v první osobě na „objektivistický“ výklad ve třetí osobě přisuzovaný výzkumníkem.

Schéma 2. Dvoustupňový model vztahu struktura – aktérství

- (1) Strukturní a/nebo kulturní vlastnosti *objektivně* utvářejí situace, jimž aktéři nedobrovolně čelí, a *působí jako síly omezení a pobídky* ve vztahu k –
- (2) Subjektivním vlastnostem přisuzovaným aktérům, o nichž se předpokládá, že řídí jejich jednání:
  - prosazování skrytých zájmů (kritický realismus),
  - instrumentální racionalita (teorie racionální volby),
  - rutinní repertoáry/habitus (pragmatismus/Bourdieu/teorie diskurzu).

Realisté by měli zvolat *mea culpa*, protože často hřešili tím, že do svých výkladů jednání vkládali podsouvané odpovědi na skryté nebo objektivní zájmy jakožto náhražku za skutečnou a působící lidskou subjektivitu. Existuje ale řada horších případů, a snad tím nejhorším ze všech je teorie racionální volby, která všem aktérům přisuzuje pouze a jedině instrumentální racionalitu [viz Archer, Tritter 2001]. Aktéři se údajně snaží maximalizovat své preferenční plány, aby na tom byli „lépe“ podle měřítko jakýchsi neurčitých budoucích „užitků“. Subjektivně je každý aktér zploštěn na lovce výhodných nákupů a zneuznává se lidské usilování o hodnotovou racionalitu [Hollis 1989]. Také Bourdieu ve vztahu k subjektivitě často zastával prázdný formalismus, podle něhož pozice lidí („polovědomě“ a „kvaziautomaticky“) [Bourdieu 1977, 1990] vytvářejí dispozice k reprodukci jejich pozic. Takovým teoretickým formulacím uniká mnohé z bohaté a pestré subjektivity, jež vystupuje do popředí v jeho práci o *Bídě světa* [Bourdieu et al. 1993]. Konečně „teorie“ diskurzu jakožto kulturní protipól k právě uvedenému prostě předpokládá, že tyto špatně definované soubory idejí získaly neproblematickou hegemonii nad subjektivitou.

Zjevnými nedostatky každé verze „dvoustupňového modelu“ jsou: (a) rezignace na zkoumání subjektivity, (b) podsouvání subjektivní homogenity určité skupině, (c) postulát reflexivně „pasivních aktérů“ a (d) zásadní odmítnutí stanoviska, že je třeba porozumět osobní síle subjektivity. Sociologie se nemůže subjektivního prvku zbavit a stejně tak nemůže vystačit s takto ochuzeným přístupem k němu. Pokud má tato osobní síla dostat, co její jest, je zřejmé, že přisuzování subjektivity musí být nahrazeno jejím zkoumáním. Méně zřejmé jsou odpovědi na otázku, jaké stránky lidské subjektivity mají sociologové zkoumat a zahrnovat do svých analýz. Mám silné podezření, které je dáno různorodostí sociální teorie, že každá odpověď bude zpochybňována, protože se bude sama opírat o fundamentálně zpochybňované pojmy – z nichž těmi největšími jsou samy pojmy „jednání“, „struktura“ a „aktérství“.

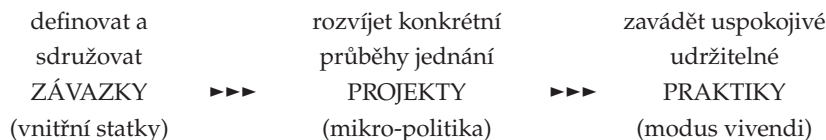
Z tohoto důvodu má odpověď zůstat v kontextu sociálního realismu. Mají-li realisté dát subjektivitě, co její jest, a přitom zůstat věrni svému vlastnímu explanačnímu rámci, „subjektivita“ by měla být pojímána jako osobní síla lidských aktérů, jež předchází emergentním strukturním nebo kulturním vlastnostem, je vůči nim relativně autonomní a má vzhledem k nim kauzální účinnost. Tím by se jasně omezily oblasti subjektivních životů lidí, jež jsou relevantní pro sociální teorii. Nikdo například podle mého názoru nebude tvrdit, že fakt, že nemám rád/a špenát, má kauzální sílu sahající dále než ke schopnosti zkazit rodinné posezení. Chci však nabídnout mnohem konkrétnější odpověď, totiž že aspektem „subjektivity“, jemuž sociální realisté zatím nedali, co mu náleží, je naše reflexivita, prostřednictvím které rozvažujeme o nás samotných ve vztahu k našim sociálním okolnostem. Jinak řečeno, „reflexivita“ přichází jako odpověď na otázku, „jak je kauzální síla sociálních forem zprostředkována skrze lidské aktérství“. Sehrává tuto zprostředkující roli díky faktu, že o sobě rozvažujeme se zřetelem k sociálním situacím, kterým čelíme – určitě s omyly, vždy

neúplně a nutně v rámci našich vlastních popisů, protože jinak nic vědět nemůžeme.

Reflexivitu konceptualizují jako vnitřní konverzaci [Archer 2003] a spatřují v ní proces, který zprostředkovává dopad, jaký na nás mají sociální formy, a určuje, jak na ně odpovíme. Vnitřní konverzaci chápou jako chybějící článek v realistickém výkladu vzájemného působení mezi strukturou a aktérstvím. Zprvce, její zprostředkování má podstatný význam, chceme-li podat výklad o tom, co přesně děláme, a ne jen výrok o možných průbězích jednání. Ve vztahu k omezením a pobídkám se aktérské odpovědi mohou výrazně lišit: od vyhnutí se přes poslušnost až ke strategické manipulaci nebo subverzi. Zadruhé, má-li se za to, že aktérská subjektivita je sama utvářena sociálními vlivy, jako je ideologie, „habitus“ nebo – pro úplnost – „diskurz“, není možné zjistit, u koho to platí nebo neplatí, bez prozkoumání jeho vnitřního dialogu. Nemůže to platit pro všechny, protože „sociolog“ tyto *pokusy* o nesprávnou reprezentaci idejí musel prohlédnout, aby je mohl popsat, ale nesmí si na tuto dovednost nárokovat monopol, jelikož tvorba kontraideologií není výsadou akademiků. Pokud však lze lidskou reflexivitu považovat za onen chybějící zprostředkující mechanismus spojující strukturu a aktérství, mělo by to také za následek přeměnu „dvou příběhů“ o „porozumění“ a „vysvětlení“ v příběh pouze jeden.

Jaké typy subjektivních vlastností a schopností přicházejí v úvahu jako konstituující prvky tohoto procesu zprostředkování? Vnitřní konverzace označuje způsob, jímž si za pomoci reflexe hledáme cestu světem. Právě ona dělá (z většiny z nás) „aktivní aktéry“, bytosti, které mohou ve vlastním životě uplatňovat určitou dávku kontroly, v protikladu k „pasivním aktérům“, jímž se věci pouze přiházejí [Hollis 1977]. Jednotlivec může být „aktivním aktérem“, pokud si stanoví a definuje své základní závazky: vnitřní statky, na kterých mu záleží ze všech nejvíce [Frankfurter 1988: kap. 7] a jejichž přesná konstelace tvoří jeho konkrétní jedinečnost jakožto osoby [Archer 2000]. Nikdo se nemůže hlásit k nějakému základnímu závazku a nic pro něj nedělat. Každá osoba se snaží tento závazek naplnit tím, že vede konkrétním způsobem své jednání k rozvíjení určitého projektu v (omylné) víře, že uskutečnění tohoto projektu je současně realizací jejího závazku. Je-li takové jednání úspěšné, což nelze nikdy považovat za jisté, konstelace závazků všech lidí, pokud se poskládají dohromady, se stává souborem zavedených praktik. Ten tvoří jejich osobní *modus vivendi*, jehož prostřednictvím subjekty ve společnosti naplňují své osobní závazky, jak nejlépe umí. Ve zkratce

Schéma 3. Vnitřní konverzace a usilování o dobrý život

Schéma 4. Třístupňový model vztahu struktura – aktérství

- (1.) Strukturní a kulturní vlastnosti *objektivně* utvářejí situace, jimž aktéři nedobrovolně čelí, a disponují generativními silami omezení a pobídky ve vztahu k –
- (2.) Vlastním konfiguracím závazků aktérů, jež jsou samy *subjektivně* definovány ve vztahu ke třem řádům přirozené skutečnosti – přírodě, praxi a společnosti.
- (3.) Průběhy jednání jsou vytvářeny reflexivním rozvažováním aktérů, kteří *subjektivně* určují své praktické projekty ve vztahu ke svým *objektivním* okolnostem.

Lze tyto součásti shrnout do vzorce: <závazky → projekty → praktiky>, jež se všechny subjekty snaží zrealizovat (viz schéma 3). Není na něm nic hrdinského ani idealistického, jelikož „závazky“ mohou být nečestné, „projekty“ nezákonné a „praktiky“ nelegitimní.

Jak jsem již tvrdila dříve, naše osobní schopnosti jsou uplatňovány prostřednictvím reflexivního vnitřního dialogu a vnitřní konverzace je zodpovědná za vymezení našich závazků, definici našich projektů a vposledku i určení našich praktik ve společnosti. Aktéřská reflexivita aktivně zprostředkovává mezi našimi strukturně utvářenými okolnostmi a tím, co s nimi záměrně děláme.¹¹ Zde je místo pro zřejmé varování; aktéři si nemohou se svými okolnostmi dělat, co se jim zlíbí. Tvrdit opak by znamenalo zaujmout idealistickou pozici a dopouštět se epistemického omylu.¹² Pokud se lidé hrubě mýlí ohledně svých objektivních podmínek, platí objektivní cenu bez ohledu na to, jestli se to děje s jejich vědomím nebo ne. Mylné přesvědčení, že mohu splácet vysokou hypotéku, vede k zabavení mého majetku s dalšími objektivními důsledky pro mé šance získat alternativní ubytování. Vnitřní konverzace provádí zprostředkování pomocí aktivace strukturních a kulturních sil a zde neexistuje jediný a předvídatelný výsledek. Je tomu tak proto, že aktéři mohou používat své reflexivní schopnosti různými způsoby v souladu se svými velmi různorodými závazky a ohledy.

Předkládám proto „třístupňový“ model procesu zprostředkování, který dává objektivitě i subjektivitě, co jejich jest, a současně výslovně zahrnuje jejich vzájemné působení (schéma 4).

První stupeň se týká realisty už podaného vymezení toho, jak „sociální formy“ působí na lidi utvářením jejich situace. V *Realistické sociální teorii* to bylo shrnuto následujícím způsobem:

„Protože existují dříve, strukturní a kulturní emergenty utvářejí sociální prostředí určené k obydlení. Tyto výsledky minulého jednání jsou depozitovány v podobě

¹¹ V knize *Making our Way through the World* [Archer 2007] dokládám, že podobně situovaní jednotlivci vykazují různé vzorce sociální mobility v závislosti na svých osobních závazcích a reflexivně definovaném jednání, které realizují.

¹² „Epistemický omyl“ je záměna toho, jak se předpokládá, že se věci mají, za to, jaké jsou ve skutečnosti, i když to, jaké jsou ve skutečnosti, nemůžeme vědět nebo nevíme [viz Collier 1994: 76–85].

současných situací. Zdůvodňují, co má být (strukturně a kulturně) distribuováno a také tvar těchto distribucí; povahu disponibilní sady rolí, proporci kdykoli dostupných pozic a výhody/nevýhody, jež jsou s nimi spjaty; danou institucionální konfiguraci a ony emergentní vlastnosti druhého řádu, kompatibilitu a nekompatibilitu, tj. zda příslušné činnosti institucí si navzájem překážejí nebo pomáhají. Takto jsou situace objektivně definovány pro své následné obyvatele nebo vykonavatele.“ [Archer 1995: 201]

Tyto sociální rysy však přestávají být pouhými neaktivovanými vlastnostmi a stávají se generativními silami jen ve vztahu k aktérským projektům. Stupeň 2 zachycuje rozhraní mezi sociálními vlastnostmi a samotnými aktérskými projekty, protože se strukturními nebo kulturními vlastnostmi neinteragují přímo vlastnosti aktérů, ale jejich schopnosti vyjádřené v usilování o projekty. V sociální teorii dosud chyběl stupeň 3 a právě on je podstatný pro náležitou a úplnou konceptualizaci procesu zprostředkování. Na stupni 3 aktéři díky své schopnosti reflexivity rozvažují o svých objektivních okolnostech ve vztahu ke svým subjektivním závazkům. Zvažují, jestli jsou s to své projekty realizovat, a k tomu patří, že je během svých vnitřních rozvah upravují, přizpůsobují, opouštějí nebo rozšiřují. Své praktiky mohou subjekty měnit, jako když získají vyšší ambice, pokud se jim určité jednání daří, a jestli se nedaří, mohou se naopak stát opatrnějšími. Právě tento klíčový stupeň 3 nám všem dovoluje, že se můžeme snažit zabývat, být nebo stát se tím, na čem nám ve společnosti nejvíce záleží – a to díky naší reflexivitě.

Tento poslední stupeň zprostředkování je nepostradatelný, protože bez něj nemáme žádný explanační záběr do toho, co přesně aktéři dělají. Absence explanačního záběru znamená, že se spokojujeme s empirickými generalizacemi o tom, co „většina lidí dělá ve většině případů“. Sociologům mnohdy stačí ke spokojenosti ještě méně: „Za okolností x statisticky významný počet aktérů dělá y.“ To signalizuje návrat k humeovským stálým souvěskytům a následně i smíření se s tím, že nedokážeme specifikovat žádný kauzální mechanismus.

Závěr

Zanedbání subjektivního přínosu ke zprostředkování má za následek, že na sociální formy je pohlíženo, jako by byly netranzitivní, tj. šlo o pouhé výhody nebo nevýhody. Předpokládá se vskutku, že darovanému koni nikdo na zuby nepohlédne a že každý udělá z nouze ctnost. Avšak „výhody“ nejsou netranzitivní, protože aktér je musí pozitivně ohodnotit ve vztahu k nějakému účelu. To se ukazuje jako obzvláště důležité, třeba když se tvrdí, že aktivity všech osob, které mají to štěstí, že jim byly souzeny lepší životní šance než druhým, budou ovládnuty snahou o „udržování náskoku“ ve výhodách. Může to být jejich obecně sdílený závazek, ale pokud je, musel být přijat subjektivně, protože nepatří k těm, jež by bylo možné slepě přisuzovat komukoli. Lze proto uzavřít, že pokud se subjektivi-

ta náležitě nezkoumá, bude docházet k jejímu nenáležitému přisuzování, protože zcela vyřadit ji není možné.

Zavedeme-li subjektivní ontologii a budeme-li zkoumat aktérskou reflexivitu, můžeme učinit tři poznámky o aktérské straně rovnice:

- Naše jedinečné osobní identity, které se odvozují z našich jedinečných konstelací závazků, znamenají, že jsme jako aktéři radikálně heterogenní. I když sdílíme objektivní sociální rysy, nacházíme-li se ve stejné sociální situaci, můžeme usilovat o velmi odlišné účely.
- Naše subjektivita je dynamická, není psychologicky statická ani psychologicky redukovatelná, protože naše vlastní cíle modifikujeme podle toho, jak hodnotíme jejich kontextuální uskutečnitelnost. Tak jako vždy jsme omylní, můžeme se splést a za to musíme platit objektivní cenu.
- Jako aktéři jsme většinou spíše aktivní než pasivní, protože můžeme naše projekty přizpůsobovat praktikám, o kterých si myslíme, že je jsme schopni provádět.

Jestliže se tyto poznámky rozhodneme ignorovat, bude nám stále unikat, že aktéři hodnotí své situace ve světle svých závazků a své projekty ve světle svých situací – ať už se v nich nacházejí dobrovolně nebo ne. Úplný výklad struktury a aktérství stejně jako procesu zprostředkujícího mezi nimi zkrátka vyžaduje, abychom uznali a prozkoumali vzájemné působení mezi dvěma ontologiemi – sociálně objektivní a osobně subjektivní. Pokud je však tento argument platný, pak závěr zní, že je skutečně možné, jak se domníval Weber, pracovat jen s jedním příběhem o „porozumění“ a „vysvětlení“, a nikoli se dvěma, i když ne v té podobě, v jaké to navrhoval.

Z angličtiny přeložil Marek Skovajsa.

MARGARET ARCHER je profesorkou sociologie na univerzitě ve Warwicku. Publikovala přes 20 knih, mezi nimi *Culture and Agency* (1988) a *Making our Way Through the World* (2007). V letech 1986–90 byla předsedkyní Mezinárodní sociologické asociace, je zakládající členkou Pontifikální akademie společenských věd a jednou z ředitelk Centra pro kritický realismus.

Literatura

- Archer, Margaret S. 1979. *Social Origins of Educational Systems*. London, Beverly Hills: Sage.
- Archer, Margaret S. 1982. „Morphogenesis versus Structuration: On Combining Structure and Action.“ *British Journal of Sociology* 33 (3): 455–83.
- Archer, Margaret S. 1988. *Culture and Agency: The Place of Culture in Social Theory*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Archer, Margaret S. 1995. *Realist Social Theory: The Morphogenetic Approach*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Archer, Margaret S. 2000. *Being Human: The Problem of Agency*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Archer, Margaret S. 2003. *Structure, Agency and the Internal Conversation*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Archer, Margaret S. 2004. „Emotions as Commentaries on Human Concerns.“ Pp. 327–356 in Jonathan H. Turner (ed.). *Theory and Research on Human Emotions*. Amsterdam: Elsevier.
- Archer, Margaret S. 2007. *Making our Way Through the World: Human Reflexivity and Social Mobility*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Archer, Margaret S., Roy Bhaskar, Andrew Collier, Tony Lawson, Alan Norrie (eds.). 1998. *Critical Realism: Essential Readings*. London, New York: Routledge.
- Archer, Margaret S., Jonathan Q. Tritter (eds.). 2001. *Rational Choice Theory: Resisting Colonisation*. London: Routledge/Taylor and Francis.
- Bhaskar, Roy. 1989a. *The Possibility of Naturalism*. London: Harvester Wheatsheaf.
- Bhaskar, Roy. 1989b. *Reclaiming Reality*. London: Verso.
- Bourdieu, Pierre. 1977. *Outline of a Theory of Practice*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bourdieu, Pierre. 1990. *The Logic of Practice*. Oxford: Polity Press.
- Bourdieu, Pierre et al. 1993. *La Misère du Monde*. Paris: Seuil.
- Buckley, Walter. 1967. *Sociology and Modern Systems Theory*. New Jersey: Prentice Hall.
- Campbell, Colin. 1996. *The Myth of Social Action*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Collier, Andrew. 1994. *Critical Realism*. London: Verso.
- Frankfurter, Harry G. 1988. *The Importance of What We Care About*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hollis, Martin. 1977. *Models of Man; Philosophical Thoughts on Social Action*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hollis, Martin. 1989. „Honour Among Thieves.“ *Proceedings of the British Academy* LXXV: 163–180.
- Hollis, Martin, Steve Smith. 1990. *Explaining and Understanding International Relations*. Oxford: Clarendon Press.
- Hollis, Martin, Steve Smith. 1994. „Two Stories about Structure and Agency.“ *Review of International Studies* 20 (3): 241–251.
- James, William. 1890. *The Principles of Psychology*. Vol. 1. New York: Henry Holt.
- Porpora, Douglas V. 1989. „Four concepts of social structure.“ *Journal for the Theory of Social Behaviour* 19 (2): 195–212.
- Searle, John. 1999. *Mind, Language and Society*. London: Weidenfeld and Nicolson.